

УДК 340.11+343.1

Дуфенюк О. М., к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики ЛьвДУВС

Кримінальне провадження як предмет філософсько-правової рефлексії

У статті обґрунтовано актуальність наукових розвідок, іманентно спрямованих на оптимізацію кримінального процесу шляхом презентації фундаментальних засад його еволюції у вітчизняному правовому полі. Визначено перспективні напрями філософсько-правових досліджень, присвячених осмисленню онтологічного, антропологічного, аксіологічного, гносеологічного, герменевтичного, прaxeологічного аспектів функціонування правового інституту кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, онтологія, антропологія, аксіологія, гносеологія, герменевтика, прaxeологія.

В статье обоснована актуальность научных исследований, имманентно направленных на оптимизацию уголовного процесса путем презентации фундаментальных принципов его эволюции в отечественном правовом поле. Определены перспективные направления философско-правовых исследований, посвященных осмыслению онтологического, антропологического, аксиологического, гносеологического, герменевтического, прахеологического аспектов функционирования правового института уголовного производства.

Ключевые слова: уголовное производство, онтология, антропология, аксиология, гносеология, герменевтика, прaxeология.

The relevance of scientific studies inherently aimed at optimizing the criminal process by presenting the fundamental principles of evolution in the domestic legal framework is substantiated in the article. Perspective directions of philosophical and legal studies devoted to understanding the ontological, anthropological, axiological, epistemological, hermeneutical, praxeological aspects of the legal institution of criminal proceedings, are defined.

Key words: criminal proceedings, ontology, anthropology, axiology, epistemology, hermeneutics, praxeology.

Постановка проблеми. Вибір напрямку дослідження обумовлений практичною значущістю осмислення з позиції філософсько-правової науки інституту кримінального провадження, покликаною забезпечити втілення ідеї, щоб «кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України). Ефективне виконання окреслених завдань має виняткове значення для процесу формування правової держави. Проте не всі відповіді на питання щодо визначення сутності, принципів, аксіосфери, етіології та телеології функціонування кримінального провадження лежать у площині кримінально-процесуальної науки. В умовах реформування усієї системи кримінального судочинства з урахуванням ціннісних пріоритетів антропологічної парадигми, гуманізації пенальної політики держави, впровадження міжнародних стандартів у практику досудового розслідування та судового провадження зростає роль міждисциплінарних, зокрема філософсько-правових, наукових розвідок, іманентно спрямованих на оптимізацію кримінального процесу шляхом презентації фундаментальних засад його еволюції у вітчизняному правовому полі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бінарний характер дослідження обумовив групування останніх публікацій на дві категорії: наукові розробки у галузі

кримінально-процесуальної науки, присвячені дослідженню завдань, загальних засад, принципів кримінального провадження, оцінці сучасного стану кримінального судочинства (Ю.П. Аленіна, В.І. Галагана, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.П. Кучинської, В.С. Кузьмічова, Л.М. Лобойка, Є.Д. Лук'янчикова, В.Т. Маляренка, О.Р. Михайленка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, М.А. Попелюшка, П.В. Прилуцького, О.Ю. Татарова, Л.Д. Удалової, В.П. Шибіко, М.Є. Шумила та ін.); наукові розробки у галузі філософсько-правової науки, присвячені аналізу правової реальності, методології пізнання права, антропологічних проблем права (О.О. Бандури, В.М. Баранова, В.А. Бачиніна, Є.К. Бистрицького, Н.А. Бусової, Є.В. Бурлай, В.К. Грищука, О.В. Гришук, О.Г. Данільяна, О.Г. Дробницького, А.М. Ермоленка, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, О.М. Кривулі, А.М. Лоя, Л.В. Петрової, О.Ф. Плахотного, М.В. Поповича, П.М. Рабіновича, С.П. Рабіновича, Л.А. Ситниченка, С.С. Сливки, В.В. Шкоди та ін.).

Втім, важливо підкреслити, що поштовхом для наукової розвідки стало ознайомлення з монографічною роботою В.С. Бігуна «Філософія правосуддя», в якій вчений описує «філософсько-правовий квадрат» правосуддя – єдність онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і логічних засад у визначенні сутності правосуддя [1, с. 35]. Вказана праця вражає у позитивному сенсі об'ємом проведеної дослідницької роботи, проте акцент на судовому провадженні залишає невирішеним питання: якими є філософсько-правові засади стадії досудового процесу, зокрема спеціалізованого кримінального?

Постановка завдання. З огляду на те, що у межах філософсько-правової науки кримінальне провадження не ставало предметом самостійного комплексного дослідження, метою статті є визначення основних перспективних напрямів осмислення з позиції філософії права інституту кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) кримінальним провадженням є досудове розслідування та судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Не вдаючись у докладний аналіз еволюційного процесу інституціоналізації кримінального провадження у сучасному соціогуманітарному просторі, відзначимо, що акцент на його філософсько-правовому вимірі за аналогією із висловлюваннями вчених щодо філософії правосуддя «не надумана кабінетна проблема» [2, с. 12], а питання, яке набуває особливої важливості в умовах апробації нового кримінального процесуального законодавства, реформування системи судочинства загалом. Для аргументації позиції, видається доцільним, розглянути основні напрями наукових досліджень, які конкретизують сутність філософії кримінального провадження та презентують потенційні можливості її розвитку.

Онтологія кримінального провадження. Погодимось із думкою, що буття права є одним з так званих «вічних питань» правової філософії [3, с. 24]. Відтак кримінальне провадження як правовий інститут також можна віднести до категорії пріоритетних напрямів філософсько-правових досліджень. Філософія кримінального провадження наповнюється реальним змістом завдяки вивченню фундаментальних витоків виникнення та формування кримінального провадження у правовому часово-просторовому континуумі, його інституціоналізації у суспільстві, виокремлення буттєвих характеристик та усієї багатоманітності корелятивних зв'язків з іншими інститутами соціально-

правової реальності. Пізнання сутності кримінального провадження можливе з позиції «трансцендентальної онтології» Гуссерля, «критичної онтології» Гартмана, «фундаментальної онтології» Гайдеггера і т.д.

Проведене О.Ю. Татаровим дослідження онтологічної природи досудового провадження дає підстави висунути такі положення: по-перше, етимологічна природа категорії «досудове провадження» визначається розподілом кримінального процесу на окремі етапи («провадження»), що мають своє специфічне призначення та правові заходи досягнення мети; по-друге, семантичне та аксіологічне значення досудового провадження полягає у «діяльності до суду і для суду»; по-третє, досудове провадження є кримінально-процесуальною діяльністю уповноважених органів держави, що полягає у розгляді та вирішенні заяв і повідомлень про злочини та провадження досудового розслідування [4, с. 638]. Ці та інші питання онтології кримінального провадження можуть стати предметом окремого наукового дослідження.

Антропологія кримінального провадження. Цей напрям передбачає осмислення позиції людини як учасника кримінального провадження (потерпілого, підозрюваного, свідка, слідчого, прокурора, слідчого судді, присяжного, судді); чинників, які детермінують прийняття нею рішень; рівень її правової культури та правової свідомості. Особливої уваги в умовах парадигмальних змін заслуговують спроби сформувати еталон особи, яка є представником системи правоохоронних або судових органів. Важливими є пошуки шляхів подолання антропологічної кризи, існування якої сьогодні констатують вчені. Так, за словами О.В. Грищук, А.І. Гелеша, сучасний стан вітчизняної правової свідомості і культури значною мірою породжений кризою гуманізму, що пов'язана з політичними, економічними, технічними деструктивними соціальними явищами. Це викликає у суспільстві нігілістичне ставлення до гуманізму і людяності як до певних історичних, догматичних категорій, як до сукупності антропологічних характеристик, які реалізуються у суспільних відносинах та є недостатньо захищеними з боку держави [5, с. 6].

Пізнання антропологічних засад кримінального провадження дозволить оптимізувати міжсуб'єктні кореляційні зв'язки (потерпілий – підозрюваний, слідчий – підозрюваний, прокурор – слідчий, обвинувачений – суддя тощо) у межах кримінально-процесуальних правових відносин.

Аксіологія кримінального провадження. У перспективі наукових розвідок обраного предмета дослідження цей напрям матиме винятково важливе значення, адже в його контексті повинні бути з'ясовані ціннісні ідеологеми, які актуалізуються при виникненні кримінально-процесуальних правових відносин і виконують роль методологічних засад здійснення кримінального провадження від його початку (з моменту отримання повідомлення про кримінальне правопорушення) і до прийняття кінцевого процесуального рішення. Йдеться, по-перше, про світоглядні цінності учасників кримінального процесу (відношення до концептів «справедливість», «істина», «вина», відношення до моральних, етичних, релігійних норм тощо); по-друге, про ціннісні засади кримінального провадження («верховенство права», «законність», «рівність перед законом і судом», «повага до людської гідності» та ін.); по-третє, про оцінні поняття, які закріплені в КПК України і виявляють свою значимість у конкретних слідчих ситуаціях («швидке, повне і неупереджене розслідування і судовий розгляд», «необґрунтований процесуальний примус», «належна правова процедура», «розумні строки», «належність доказів», «допустимість доказів», «істотні порушення», «достовірність показань», «достатні підстави» тощо).

Оцінні поняття у кримінальному процесі, зауважує А.І. Тітко, відкривають певний простір для суб'єктивного оцінювання тих чи інших явищ, що може не збігтися з позицією законодавця. Однак правозастосовний розсуд при реалізації норм з оцінними поняттями в кримінальному процесі не передбачає вільного вибору з декількох рівнозначних альтернатив, а полягає у наданій законом можливості правозастосувача, керуючись власною правосвідомістю, прийняти оптимальне рішення, обрання якого здійснюється в межах, визначених законом, інтерпретаційним актом, принципами та завданнями кримінального процесу, слідчою і судовою практикою, загальноживим розумінням оцінного поняття та іншими об'єктивними реаліями, що зумовлюються обставинами кримінального провадження [6, с. 43, 156].

Доречно зауважити, що ч. 1 ст. 8 КПК України викладено роз'яснення принципу «верховенство права», відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст та спрямованість держави. Це положення є визначальним для конструювання ціннісної парадигми вітчизняного кримінального процесу.

Гносеологія кримінального провадження. За словами Л.Д. Удалової, у гносеологічному сенсі діяльність з розкриття і розслідування злочинів спрямована на пізнання обставин, які створюють злочинне або пов'язані з ним діяння через виявлення, фіксацію, накопичення, аналіз і використання інформації, що відображає певні аспекти досліджуваної кримінальної події [7, с. 6]. Погодимось, пізнавальні процеси лежать в основі усього кримінального провадження. Стороні обвинувачення необхідно пізнати обставини події, яка відбулася в минулому, та встановити чи дійсно є достатні підстави для підозри (обвинувачення) певної особи чи групи осіб; стороні захисту необхідно забезпечити пізнання іншими учасниками кримінального процесу обставин та фактів, які спростовують (частково спростовують) обвинувачення; слідчому судді, суду необхідно пізнати обставини справи, особисто дослідити докази, змодельовати подію кримінального правопорушення і на основі свого внутрішнього переконання прийняти відповідне процесуальне рішення. Усі вказані суб'єкти намагаються або встановити істину (те, що відбулося насправді) або презентувати її деформовану картину, коли йдеться про зловживання службових осіб, протидію слідству, намагання уникнути відповідальності за вчинене діяння.

І все ж, незважаючи на обґрунтоване переконання вчених, що сподівання на зрозуміння абсолютної істини в суді є цілком нездійсненним, оскільки це зумовлено недосконалістю природи людського пізнання [2, с. 205], у контексті філософсько-правових досліджень гносеологія кримінального провадження має широкі перспективи для розвитку. Предметом наукових розвідок можуть бути потенційні можливості та методологія когнітивної діяльності окремих учасників кримінального провадження; чинники, які негативно впливають на процес пізнання обставин події; філософсько-правова оцінка нетрадиційних методів, прийомів й засобів пізнання в ході кримінального провадження; сутність та значення пізнання структури особистості підозрюваного, свідка, потерпілого; проблеми алгоритмізації, автоматизації та оптимізації гносеологічного процесу у ході досудового розслідування та судового провадження тощо.

Герменевтика кримінального провадження. Вдало зауважує О.В. Капліна, перед кожним юристом колись постає дилема “ чи слід тлумачити норму права, поглиблено осмислювати її зміст, або можна застосувати формулу, відому ще зі студентської лави, — *clarus non sunt interpretanda* (очевидне не інтерпретується) [8, с. 14]. У ході кримінального провадження особливого значення набуває актуалізація інтерпретаційних аспектів діяльності його учасників. Йдеться не тільки про тлумачення норм

кримінального права під час кваліфікації діяння чи застосування норм процесуального права, до прикладу, при обранні заходу забезпечення, але й про різностороннє трактування події, яка відбулась, фактів, які зумовили настання певних наслідків. Сьогодні основною проблемою юридичної герменевтики вбачається не лише проблема збагнути смисл норм права як нормативного встановлення, але й проблема їх інтерпретації на основі осмислення індивідом усієї правової дійсності в цілому [8, с. 7]. Відтак справедливим є висновок В.С. Бігуна про те, що в кримінальному процесі відбувається динамічний змагальний процес між обвинуваченням і захистом, які намагаються переконати суддю в коректності своєї версії того, що відбулося й юридичній оцінці події (застосування правових норм) [1, с. 56].

На думку А.М. Бернюкова, головну роль у здійсненні правосуддя відіграє рівень володіння суддею мистецтвом герменевтичної інтерпретації, яке і визначає зміст особистісного суддівського розсуду [2, с. 206]. Очевидно, що в діяльності слідчого, прокурора це мистецтво є не менш важливим, зважаючи на те, що саме ці суб'єкти на стадії досудового розслідування приймають вирішальні процесуальні рішення.

Вагомим є зв'язок герменевтики з онтологією кримінального провадження, адже з позиції вже згаданої нами методології фундаментальної онтології М. Гайдеггера герменевтика ідентифікується як третій етап фундаментально-онтологічного дослідження, яке у межах «герменевтичного кола» передбачає необхідність тлумачення феномена, щоб його зрозуміти та розуміння феномена, щоб здійснити його тлумачення.

Праксеологія кримінального провадження. Потреба пошуку нових технологій роботи зі знанням, нових механізмів його структуризації, нових шляхів раціоналізації суспільної діяльності завжди вирізнятиметься актуальністю та значущістю. Філософія кримінального провадження не може залишити поза увагою методологічні засади підвищення ефективності діяльності органів досудового розслідування, прокуратури, суду.

Суттєвою є реформа вітчизняного кримінального процесу 2012 року, яка втілила прогнози вчених щодо перспектив його вдосконалення, зокрема, відхід від надмірного «інквізиційного» спрямування дізнання й досудового слідства до поглиблення змагальних начал на досудовій стадії, впровадження інституту слідчого судді, відновлюваного правосуддя, розширення кола альтернативних триманням під вартою запобіжних заходів тощо [9, с. 138-150]. У моніторинговому звіті щодо проблем впровадження нового КПК України було оприлюднено аналіз кримінальної статистики за 2013 рік, який у порівнянні з відповідними даними за 2011 і 2012 роки дозволяє говорити про загальну позитивну тенденцію гуманізації кримінальної юстиції, що виявляється у збільшенні частки виправдувальних вироків, кількості звільнених від відповідальності осіб, домашніх арештів та інших альтернативних запобіжних заходів, укладених угод про примирення, зменшенні кількості осіб в СІЗО, випадків затримань, обшуків, прослуховувань, а також інших негласних способів втручання в приватне життя. Втім, за словами фахівців, не обходиться без помилок і порушень вимог закону. Належній ефективності діяльності сторони обвинувачення перешкоджає відсутність структурних змін в органах досудового розслідування і прокуратурі, що має наслідком надмірне навантаження на слідчих та відсутність належної ініціативності прокурорів як процесуальних керівників розслідуванням, а в ухвалених та змінених після прийняття нового КПК України 38-ми нормативних актах виявлено значну кількість явних суперечностей, зумовлених тим, що при внесенні змін переважно не береться до уваги нова ідеологія КПК України [10, с. 40].

Безумовно, такі реформи повинні бути поступовими, послідовними, такими, що корегуються відповідно до виникаючих запитів суспільства для того, щоб не виникло нове підтвердження тези М.О. Зайцева про те, що в умовах надзвичайного динамізму соціокультурного поступу людина не встигає адаптувати свій спосіб буття до тих змін, які вона сама ж і продукує [11, с. 1]. Праксеологічний напрям осмислення кримінального провадження покликаний мінімізувати ефект неготовності до парадигмальних змін в ідеології гуманітарної політики держави, формувати методологічне підґрунтя ефективної оптимізації системи кримінальної юстиції.

Висновки. Підсумовуючи, маємо достатні підстави констатувати перспективність філософсько-правових досліджень, присвячених осмисленню онтологічного, антропологічного, аксіологічного, герменевтичного, гносеологічного, праксеологічного та інших аспектів функціонування правового інституту кримінального провадження. Безумовно, у межах статті не виявилось можливим окреслити всю багатоманітність зв'язків та підходів пізнання фундаментальних засад здійснення досудового розслідування та судового провадження як невід'ємних компонентів вітчизняної правової системи. Концептуалізації філософії кримінального провадження будуть присвячені наші наступні наукові розвідки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бігун В.С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення / В.С. Бігун. — К., 2011. — 303 с.
2. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стовба / (Відп. ред. В.С. Бігун). — К., 2009. — 316 с.
3. Стовба О.В. Буття права у правовій ситуації як онтологічна засада верховенства права / О.В. Стовба // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. II. — С. 24–31.
4. Татаров О.Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС) [Текст] / О.Ю. Татаров — К. — Донецьк: ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2012. — 640 с.
5. Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві / О.В. Гришук, А.І. Гелеш. — Хмельницький: Хмельницький університет управління та права. — 2013. — 288 с.
6. Тітко І.А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України / І.А. Тітко. — Х. : Право, 2010. — 216 с.
7. Удалова Л.Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України / Л.Д. Удалова. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. — 324 с.
8. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права / О.В. Капліна. — Х.: Право, 2008. — 296 с.
9. Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи / Р.О. Куйбіда. — К.: Атіка, 2004. — 288 с.
10. Реалізація нового КПК України у 2013 році (моніторинговий звіт) / О.А. Банчук, І.О. Дмитрієва, З.М. Саїдова, М.І. Хавронюк. — К.: ФОП Москаленко О.М., 2013. — 40 с.
11. Зайцев М.О. Здійснення людини індивідуально-особистісним буттям як проблема європейської парадигми культури: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / М.О. Зайцев ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2011. — 32 с.

